

Odkrivanje in restavriranje stenskih poslikav v kapeli Loškega gradu

Izvleček

Prispevek predstavlja konservatorsko-restavratorske posege in raziskave, ki so bili v letih 2014–2015 izvedeni na stenskih poslikavah v kapeli Loškega gradu. Poslikave, ki jih je v letu 1915¹ po naročilu uršulink naslikal slikar Anton Jebačič,² so bile leta 1959³ v celoti prebeljene. Tako so ostale skrite očem javnosti skoraj šest desetletij. V letu 2013 je Zavod za varstvo kulturne dediščine, Restavratorski center, na povabilo Loškega muzeja, v kapeli izvedel prve sonde in raziskave, ki so pokazale, da so poslikave ostale ohranjene na vseh stenah in v kupoli kapele. Na podlagi odkritij je bil v letih 2014/15 izpeljan obsežen projekt odkrivanja in restavriranja poslikav v kupoli. Ta je poleg raziskav in dokumentacijskega dela vključeval fazo odkrivanja poslikav izpod beležev, postopke čiščenja in utrjevanja poslikav ter zaključno fazo kitanja in retuširanja poškodovanih delov poslikav. Odkrite in restavrirane poslikave odpirajo barvit, s simboliko in lepoto prežet svet, ki s svojo poučnostjo in humanizmom, tako kot pred stotimi leti, ponovno govori o temeljnih vrednotah človeškega bivanja.

- 1 Med sondiranj v letu 2013 smo v latinskem napisu nad vhodnimi vrati odkrili letnico nastanka poslikave, ki se skriva v rdečih črkah kronograma: »NIHIL NOCEBUNT DEO NOBISCVM HOSTILIA BELLA«.
- 2 Avtorstvo sta potrdila dva vira: Železnik, Škofja Loka, str. 164 ter: Uršulinska kronika ali Jahresbericht des Mädchen-Institutes der Ursulinen (1914/1916), str. 78; drugi vir je posredovala Barbara Sterle Vurnik iz Loškega muzeja.
- 3 Železnik, Škofja Loka, str. 164.

Abstract

Uncovering and restoring wall paintings in the chapel of Loka Castle

The contribution presents conservation and restoration work and research carried out in 2014-2015 on wall paintings in the chapel of Loka Castle. The paintings, which were done in 1915 by the painter Anton Jebačič, on commission of the Ursuline nuns, were whitewashed all over in 1959. They thus remained hidden from the eyes of the public for almost sixty years. In 2013, the Restoration Centre of the Institute for Protection of the Cultural Heritage, at the invitation of Škofjja Loka Museum, carried out the first soundings and research, which showed that the paintings were still preserved on all walls and on the cupola of the chapel. On the basis of the discoveries, an extensive project of uncovering and restoring the paintings on the cupola was carried out in 2014/15. In addition to research and documentation, the work included the phase of uncovering the paintings below the whitewash, the process of cleaning and reinforcing the paintings and the final phase of patching and retouching damaged parts of the paintings. The uncovered and restored paintings reveal a colourfulness, a world imbued with symbolism and beauty, whose educational value and humanism, just as a hundred years ago, again speaks of the basic values of human existence.

Uvod

Restavriranje umetnine in njeno odkrivanje izpod beležev pomeni vstopanje v svet preteklosti. Pred nami se skozi proces dela odstira nova – stara podoba. Prek dolgotrajnega fizičnega stika s poslikavo in bivanja v njenem prostoru začnemo razumeti njene tehnološke, slikarske, kompozicijske, idejne in duhovne zakonitosti. Prav ta dolgotrajen »intimen« stik in celovito razumevanje poslikave sta ključna elementa restavratorskega dela, ki vodita ter podpirata fizične posege v slikarsko materijo. Poškodovani poslikavi lahko začnemo vračati njen prvotni videz in jo počasi, z uigranostjo celotne restavratorske ekipe sestavljati nazaj, dokler ne ujame tistega zvena in ravnotežja, ki ga je imela ob svojem nastanku pred stotimi leti. Za tem podajamo roko vam, dragi gledalci in bralci, da umetnino znova občudujete, jo razumete ter s tem podoživite svet in čas, ki je mestu Škofji Loki in njeni okolici pustil tako pomemben pečat.

KONSERVATORSKO-RESTAVRATORSKI POSEG

Sondiranja in raziskave

Zavod za varstvo kulturne dediščine, Restavratorski center, se je leta 2013, na pobudo Loškega muzeja, lotil zanimive in obširne naloge: raziskovanja in odkrivanja morebitnih poslikav pod beleži v kapeli Loškega gradu. Pred nami je bilo približno 360 m² prebeljenih sten. Razen posameznih barvnih ostankov ob

razpokah v steni ter stare fotografije iz arhiva Loškega muzeja, ki je kazala, da je bil spodnji del kapele nekoč poslikan, o prisotnosti poslikav v kapeli ni bilo oprijemljivih dokazov. Te bi bile lahko ob beljenju uničene, odtolčene ali snete, kot se je to pogosto dogajalo ob poseganju v zgodovinske objekte ali umetnine. Za jasen odgovor o prisotnosti poslikav je bilo treba fizično pregledati in presondirati vseh osem sten v spodnjem delu kapele ter vsa polja v kupoli. V ta namen je bil postavljen dvanajst metrov visok premični oder, s katerega so bile vse površine dosegljive. S kirurškimi skalpeli in drugim orodjem smo počasi in previdno začeli odstranjevati plasti beležev. Male sonde so, kot svetla okna v stoletno preteklost, pokazale živobarvne poslikave pod njimi. Zaradi figuralne in vsebinske prepoznavnosti poslikav so bile sonde povečane do te mere, da smo lahko prepoznali celotno ikonografsko shemo ter razporeditev poslikav v prostoru. V spodnjem delu so se pokazali trije večji figuralni prizori, ki si pomenljivo sledijo v nekakšnem religioznem časovnem traku: od prizora Ozdravljenja Tobita v Stari zavezi, Oznanjenja v Novi zavezi pa do prizora iz takratne uršulinske realnosti, nad katerim (v podobi angela) bedi božje varstvo. Na najvišjem, središčnem mestu kupole se je izpod beležev pokazala mogočna figura nadangela Mihaela, okoli njega pa so v sedmih poljih razvrščene personifikacije sedmih kreposti. V osmem polju je bila v kronogramu, napisu nad vrati, odkrita letnica nastanka poslikav – 1915.

Ob prvih odkritjih in sondiranjih so bile (poleg ikonografskih raziskav) izvedene tudi osnovne naravoslovne raziskave, ki so pojasnile sestavo barvne plasti in ometa, ter prvi poskusi kemijskega odstranjevanja nečistoč. Na podlagi izvedenih sond in rezultatov preiskav je bil izdelan program konservatorsko-restavratorskih posegov za poslikave v celotni kapeli. V letih 2014–2015 je bil izveden obsežen projekt odkrivanja in restavriranja poslikav v kupoli.

Postavitev začasnega premičnega odra ob sondiranju poslikav.
(foto: Anita Kavčič Klančar)

Sondiranje poslikav v kupoli. (foto: Ajda Mladenovič)

Odkrivanje poslikave

Prva problematika, ki se je odprla že ob začetku del, je bila: kako priti do poslikav. Po ustaljeni restavratorski praksi za odkrivanje poslikav uporabljamo kirurške skalpele, ki s svojo ostrino sekundarne premaze (beleže) natančno ločijo in odstranijo od originalne plasti. Taka metoda pa tokrat ni bila uspešna, saj so se apneni beleži v loški kapeli tekom desetletij in zaradi vlage v prostoru z originalno poslikavo močno sprijeli. Večji del beležev se je zaradi kemijskih procesov v steni spremenil v trdovratno sigo. Ta apnenčasta prevleka je po svoji kemijski sestavi podobna kapnikom in zelo težko odstranljiva. Med vsemi opravljenimi poskusi njihovega odstranjevanja se je kot najuspešnejša izkazala metoda z uporabo minirotacijskih brusilnikov,⁴ ki smo jo, če je bilo potrebno, kombinirali z uporabo skalpelov, vlaženjem sten, kemijskim mehčanjem ter natapljanjem beležev s kationskimi smolami.⁵ Poseg odstranjevanja zatrdelih beležev je trajal dober mesec. Ob delu se je v prostor sproščalo ogromno prahu, zato smo morali urediti prezračevanje prostora ter odsesavanje zraka, restavratorji pa smo ob delu nosili protiprašne maske.

Odstranjevanje zatrdelih beležev z minirotacijskimi brusilniki (Dremel).

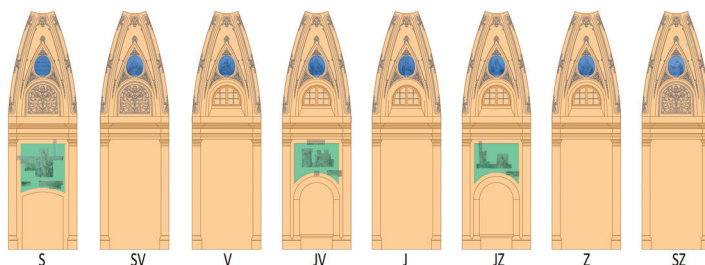
(foto: Anita Kavčič Klančar)

Sočasno z odkrivanjem poslikav smo izvedli tudi naravoslovne raziskave beležev, barvne plasti ter ometa. Ugotovili smo, da so bile poslikave prepleškane z apnenim beležem (verjetno industrijskim), ki je vseboval nekaj dodatkov. Določene so bile tudi slikarske tehnike, v katerih je bila kapela poslikana. Raziskave so potrdile naša opažanja, da so bile poslikave izvedene v treh različnih tehnikah: apneni, jajčni temperi in voščeni temperi. Razporeditev različnih tehnologij se ujema z ikonografsko razdelitvijo poslikav (glej grafično shemo poslikav). Dekorativni

4 Uporabljali smo brusilnik znamke Dremel. V glave smo vstavili jeklene ščetke.

5 Ionsko-izmenjevalne smole (Amberlite IR 120 H) uporabljamo za odstranjevanje anorganskih apnenčastih komponent (kalcijevega karbonata), kot so beleži, koprena in siga in jih nanašamo kot redko ali gosto snov, s čopiči ali lopaticami, neposredno na površino ali preko zaščitenega japonskega papirja; odstranjujemo pa s pomočjo mokrih gobic ali čopiča oziroma sesalca ob osušitvi.

- dekorativna poslikava ostenja - apnena tehnika
- figuralna poslikava sten - jajčna tempera
- poslikane kartuše in strop v kupoli - voščena tempera

Grafični izris poslikav v kapeli. Barve prikazujejo tri različne tehnike poslikav, ki se ujemajo z ikonografsko razporeditvijo poslikav na tri vsebinske sklope. (izris: Vid Klančar)

deli poslikave so bili naslikani v apneni tehniki, figuralni deli v kupoli v voščeni temperi, figuralni prizori na stenah pa v jajčni temperi. Tehnologija poslikave je pogojevala tudi sprijetost beležev s poslikavo; ta je bila najbolj trdovratna na delih, naslikanih v apneni tehniki.

Zanimivo je, da je bila grajska kapela v celoti prebeljena šele leta 1959, ko se je v grad preselil Loški muzej in ne – kot bi pričakovali – že v letih med ali po 2. svetovni vojni. Med vojno so namreč grad zasedli Nemci, za njimi slovenska OZNA, v letih po vojni pa je v njem domoval moški kazensko-poboljševalni dom.⁶ V tem času je bila glavnina cerkvene opreme (glavni oltar s sliko, kipi, križev pot, klopi ...) že uničena ali odpeljana.⁷ Prekrivanje poslikav z beleži je bilo del kompleksne preureditve kapele, ki se je dogajala v letu 1959. Vanjo so bili, ob selitvi Loškega muzeja iz puštalskega na loški grad, prineseni štirje dragoceni baročni oltarji iz porušene dražgoške cerkve. Pred tem so bile v oker in belem tonu prebeljene vse stene v kapeli, položili so nov tlak, napeljana je bila elektrika ter restavrirani vsi štirje oltarni nastavki. Po prvotnih načrtih je bilo celo načrtovano, da bi panoramski prizor Škofje Loke nad vhodnimi vrati sneli in razstavili na drugem mestu.⁸

Kemijsko odstranjevanje nečistoč in ostankov beležev

Po odstranitvi beležev se je pokazalo, da je celotna poslikava potemnjena in umazana. To stanje je bilo opaženo že leta 1958 pred beljenjem poslikave, saj Milan Železnik v *Varstvu spomenikov* piše o »potemnjeni dekorativni pleskariji v kupoli«,⁹ ki je bila verjetno posledica kombinacije saj, ki so skupaj s prahom

6 Štukl, Škofjeloške uršulinke, str. 56.

7 Stopar, Med Polhovim Gradcem in Smlednikom, str. 23–38.

8 Železnik, Škofja Loka, str. 164.

9 Železnik, Škofja Loka, str. 164.

tvorile umazano plast na površini poslikav. Ta plast je bila po beljenju zelo dobro utrjena (proces kalcinacije), pravzaprav konservirana, in jo je bilo po odstranitvi beležev ravno tako težko odstraniti kot beleže. Zato ustaljene kemijske metode odstranjevanja nečistoč z amonijevim karbonatom in kationskimi smolami niso prišle v poštev. Zaradi tega so bili izvedeni obsežni poizkusi čiščenja (okoli dvesto sond na vseh stenah), po katerih se je določilo optimalno koncentracijo in kombinacijo topil, izbralo najustreznejši nosilec ter določilo čas nanosa topil za posamezna območja poslikave. Kot najučinkovitejša se je izkazala metoda odstranjevanja s triamonijevim citratom in EDTA¹⁰ v podpornem sredstvu sepiolit.¹¹ Sestavini sta kot kelata kemijsko razgradila karbonatizirano plast nečistoč. Odstotek raztopine ter čas nanosa oblog se je spreminjal glede na ohranjenost barvne plasti ter prisotnost in trdoto (zasiganost) umazanije. Metodo, ki je bila pri nas uporabljena prvič, smo kombinirali z nanašanjem kationskih smol, ročnim ščetkanjem, ponovnim odstranjevanjem vrhnjih plasti s skalpeli in minirotacijskimi brusilniki ter večkratnim spiranjem z vodo. Delo s kemikalijami je trajalo dober mesec, kar je v zaprtem prostoru precej naporno. Poleg delnega odesavanja strupenega zraka smo morali ves čas nositi zaščitne maske.

Kemijsko odstranjevanje nečistoč se je izvajalo z nanašanjem oblog iz triamonijevega citrata in EDTA v ustreznem razmerju, nosilec je bil sepiolit.
(foto: Anita Kavčič Klančar)

Po kemijskem odstranjevanju nečistoč smo morali površino poslikav večkrat spirati z vodo.
(foto: Anita Kavčič Klančar)

10 Etilendiamintetraočetna kislina.

11 Sepiolit je vrsta drobno mlete gline v prahu, ki se pri kemijskem odstranjevanju sekundarnih plasti uporablja kot podporno sredstvo oziroma nosilec za kemikalije.

Utrjevanje, kitanje

Po odstranjanju beležev in nečistoč se je pokazalo dejansko stanje poslikav. V apnenem ometu, ki je bil sicer dobro ohranjen in stabilen, so se pokazale manjše razpoke, največ jih je bilo okoli okenskih odprtin. Druge poškodbe v ometu so nastale zaradi preteklih posegov: napeljave elektrike in montaže svetil. Vse poškodbe so bile sanirane in pokitane z grobo in fino apneno malto. Votla mesta, kjer je omet odstopal od osnove, so bila zapolnjena z apneno injektirno maso.

Figuralne dele poslikav, ki so bili naslikani v tehniki voščene tempere, je bilo treba zaradi luščenja barvne plasti in izgube vezivnosti utrditi z amonijevim kazeinatom. Utrjevanje na dekorativnih delih poslikav ni bilo potrebno, saj je bila barvna plast tu zelo stabilna.

Kitanje poškodb v ometu z grobo apneno malto.

(foto: Anita Kavčič Klančar)

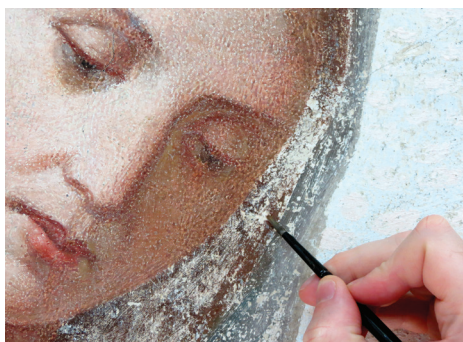
Zaključno kitanje poškodb s finim apnenim ometom.

(foto: Anita Kavčič Klančar)

Retuša

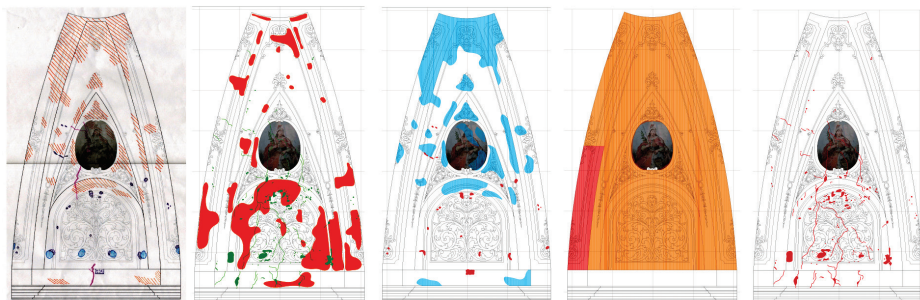
Retuša je zaključna faza našega poseganja v umetnino. Restavratorska etika nas uči, da so naši posegi vanjo minimalni in da tako v tehničnih, materialnih kot estetskih in slogovnih pogledih sledimo zakonitostim umetnine, ki je predmet restavratorskega posega. Zato pri našem delu uporabljamo materiale, ki so jih uporabljali slikarji v preteklosti. Apno, pesek in pigmenti gradijo vsako historično stensko poslikavo na naših tleh, zato z njimi dopolnjujemo tudi vse manjkajoče dele poslikav.

Retuširanje – barvno dopolnjevanje poškodb na barvni plasti.

(foto: Anita in Vid Klančar)

Poslikava v kupoli je imela po celotni površini razpršene majhne in večje poškodbe barvne plasti. Te smo zapolnili z barvo – retušo v tehniki črtkanja, ki omogoči, da se original od blizu loči od doslikanega. Za retušo smo uporabljali paleta pigmentov, ki jih je uporabljal slikar: naravne in žgane zemlje, okre, zelene zemlje, oksidne pigmente ter kobaltovo in ultramarin modro. Ker pri izbiri veziva ni bilo možno slediti originalni poslikavi, smo za vezivo uporabljali amonijev kazeinat. Poškodovani poslikavi smo z drobnim črtkanjem, s previdnim dodajanjem, slikarskim posluhom za detajle in celoto dodajali manjkajoče dele, ki so bili razpršeni po celotni poslikavi, in se ob tem skušali podrediti slikarski govorici izpred stotih let.

Prikaz različnih vrst grafične dokumentacije na primeru severovzhodnega polja kupole.
(izris: Vid Klančar)

Dokumentiranje

Zaradi obsežnosti in raznolikosti poslikav je bilo med celotnim procesom restavriranja potrebno skrbno beleženje in evidentiranje, kar je bilo možno le ob natančni grafični, fotografski in pisni dokumentaciji.¹² Najprej je bila narejena izmera kapele in pripravljen arhitekturni izris ostenja. Vanj je bil, po zaključeni fazi odstranjevanja beležev, vnesen črtni izris poslikav. Ta je bil kasneje med delom podlaga za ročno vrisovanje stanja poslikav, sondiranje in izvedenih posegov. Ročni izrisi so bili po posegih digitalizirani in vneseni v grafično dokumentacijo.

Naravoslovne raziskave

Naravoslovne raziskave so se izvajale pred, med in po konservatorsko-restavratorskih posegih.¹³ Obdelani vzorci barvne plasti in ometa so bili pregledani z optično mikroskopijo¹⁴ in infrardečo spektroskopijo (FTIR)¹⁵ ter analizirani z metodo mikro-ramanske spektroskopije.¹⁶ S temi metodami smo ugotavljali sestavo barvne plasti, beležev in ometa, uporabljene pigmente, tehnologijo poslikave ter morebitno prisotnost topil na poslikavi po izvedenih konservatorsko-restavratorskih posegih.

- 12 Večino fotografiranja v ključnih fazah posega in celotno grafično dokumentacijo je izvedel Vid Klančar, u.d.i.a (Konservatorsko restavratorski atelje Šentjošt).
- 13 Vse naravoslovne raziskave je izvedla Maja Gutman, geologinja, Naravoslovni oddelek, Restavratorski center.
- 14 Optična mikroskopija v vidni in ultravijolični svetlobi se uporablja za analizo prečnih presekov odvzetih vzorcev, ko opazujemo razporeditev in lastnosti posameznih slojev.
- 15 FTIR je metoda, ki se uporablja predvsem za identifikacijo organskih komponent predmetov kulturne dediščine (veziv, lakov, vlaken), identificiramo pa lahko tudi nekatere anorganske snovi (pigmente, minerale).
- 16 Ramanska spektroskopija se uporablja predvsem za analizo anorganskih snovi (pigmentov, mineralov). Lahko jo uporabljamo za nedestruktivne analize površin predmetov, ki jih lahko postavimo pod objektiv mikroskopa.

Figuralni prizor (personifikacija pravičnosti) pred in po izvedeni retuši.
(foto: Vid Klančar)

Zaključek

Zavod za varstvo kulturne dediščine, Restavratorski center, je konservatorsko-restavratorske posege v kupoli izvajal od oktobra 2014 do septembra 2015 (s krajšimi prekinitvami). V proces dela je bilo vključenih štirinajst restavratorjev, sodelovali so še strokovnjaki iz naravoslovnega, umetnostnozgodovinskega ter dokumentacijskega področja, postavljalci odrov, električarji, zidarji, osvetljevalci ... Tak razpon sodelujočih kaže, da je restavriranje poslikav kompleksno področje, ki zahteva dobro sodelovanje, organiziranost, strokoven pristop in izkušnje. V procesu dela so nas vodili tehnološko znanje, slikarska občutljivost, premišljen estetski pristop in razumevanje slikarskega dela. Ko je vse to združeno s srčno predanostjo delu, lahko začutimo, da je z našo pomočjo zopet oživel duh kapele, ki nam tako kot pred stotimi leti ponovno in jasno govori o srčnosti, zmernosti, razumnosti, pravičnosti ter veri, upanju in ljubezni.

Pogled na celotno kupolo pred in po konservatorsko-restavratorskih posegih.

(foto: Vid Klančar)

VIRI IN LITERATURA:

Gutman, Maja: *Poročilo naravoslovnih preiskav*, ZVKDS Restavratorski center, Ljubljana, 2013.

Jahresbericht des Mädchen-Institutes der Ursulinen. Ursulinen-Mädcheninstitutes in

Bischoflack, 1914/1916; <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-WNJXLFS>, str. 78.

Kavčič, Klančar Anita: *Program in predračun konservatorsko-restavratorskih posegov za stenske poslikave v kapeli Loškega gradu*. ZVKDS Restavratorski center, Ljubljana 2013.

Kavčič, Klančar Anita: Odkritje in restavriranje poslikav v kapeli Loškega gradu. V: *Konservator – restavrator : povzetki strokovnega srečanja 2015*. Ljubljana : Skupnost muzejev Slovenije : Društvo restavratorjev Slovenije, 2015, str: 75.

Kavčič, Klančar Anita; Mladenovič, Ajda; Gutman, Maja: The Removal of Lime wash, Insoluble Salts and Dirt from Wall Paintings of Škofja Loka Castle Chapel. V: *Contemporary experiences in conservation of wall paintings, International scientific and professional conference on the conservation of wall paintings, Draguč* : Hrvatski restavratorski zavod, 2015, str. 24–25.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. 1, Gorenjska. Knj. 3, Med Polhovim Gradcem in Smednikom*. Ljubljana : Viharnik : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998, 141 str.

Štukl, Jože: Škofjeloške uršulinke in njihova vzgojna dejavnost od prihoda v letu 1782 do leta 1960. V: *Znanje je luč*, Škofja Loka : Loški muzej Škofja Loka, 2013, str. 32–59.

Železnik, Milan: Škofja Loka. V: *Varstvo spomenikov 1960/61*, Ljubljana : Zavod za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS, 1961, str. 164–165.

<http://www.zvkds.si/sl/restavratorski-center/metode-in-tehnologije/predstavitev-metod-in-tehnologij/>

Summary

Uncovering and restoring wall paintings in the chapel of Loka Castle

At the invitation of Škofja Loka Museum, in 2013 the Restoration Centre of the Institute for Protection of the Cultural Heritage carried out the first soundings and research of the layers of whitewash and colour in the whitewashed chapel of Loka Castle. These showed that the paintings from 1915 were hidden under the whitewash and present on both the walls and the cupola of the chapel. On the basis of these findings and research, a program of conservation and restoration work was prepared for the entire chapel. In 2014/15, the first phase of the work was carried out and completed, which involved the uncovering and restoration of the paintings on the cupola of the chapel.

Removal of the hardened whitewash was a major professional challenge for the restorers; over the decades, because of moisture and other processes taking place in the wall, it had become firmly attached to the original painting and, to start with, practically irremovable. Parts of this whitewash had changed into flowstone, which is similar in composition to stalactites and is very hard. So it was necessary to combine the procedure of whitewash removal with a scalpel with new methods of chemical and mechanical cleaning. We had to adapt the system and successive cleaning to various techniques of the painting and various degrees of damage. Every centimetre of the paintings had to go through eight to ten restoration procedures, which were carefully planned in graphic and computer documentation. All the work carried out was also accompanied by natural science research, which confirmed the suitability of the procedures carried out and clarified the chemical composition of the paintings and their technology.

After uncovering and cleaning, the actual state of the paintings was revealed. Both minor and major damage to the colour layers and plaster were scattered throughout the entire cupola. Restoring the paintings to their original appearance is an extensive and multi-layered process, which requires particular care from the restorer and includes, in addition to technical knowledge, also great sensitivity for a work of art and its ratios and colours and its conceptual and spiritual breadth. Only a restorer with trained hands and sharp eyes, with a sensitive feeling for detail and the entirety can follow the painter's thinking and hand. Given such a responsible approach and good cooperation among all participants, as designers and lovers of our heritage, we can again enjoy the beauty and spirit of the chapel, which was painted a century ago.